

И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы
Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту

Д.10.11.028 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 809.434.1 (575.2) (043.3)

ШАКИРОВА МАВЛЮДА РЫСБАЕВНА

К.К. ЮДАХИНДИН “КЫРГЫЗЧА-ОРУСЧА
СӨЗДҮГҮНДӨГҮ” (1965) КОЛДОНУЛУШУ
ЧЕКТЕЛГЕН ЛЕКСИКА

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2013

Диссертациялык иш Жалал-Абад мамлекеттик университетинин кыргыз тили кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору
Абдувалиев Ибраим

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Усубалиев Бейшенбай Шенкеевич

филология илимдеринин кандидаты
Нармырзаева Курманжан Жыргалбаевна

Жетектоочу мекеме: Бишкек гуманитардык университетинин кыргыз тили илими кафедрасы. Дареги: Тынчтык проспекти 27.

Диссертациялык иш 2013-жылдын 13-сентябрында саат 10.00 дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту жана И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча Д. 10.11.028 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720026, Бишкек шаары, Чүй проспектиси 265а.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2013-жылдын 8-августунда таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Семенова Ж. А.

ИЗИЛДӨӨ ИШИНИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү» автордун көзүнүн тирүүсүндө эки жолу басылып чыгып (1940, 1965), анын экинчи басылышы оңдолуп, толукталып, болжол менен 40 миңдей сөздү камтыган көлөмдө Москвадан «Советская Энциклопедия» басмасынан жарыкка чыккан. Сөздүктүн материалдары кыргыз тилинин 1950-60-жылдарга чейинки, башкача айтканда, XX кылымдын биринчи жарымындагы адабий тилдик нормалары калыптана баштаган мезгилдерди чагылдырат.

XX кылымдын биринчи чейрегиндеги Ишеналы Арабаев, Касым Тыныстанов жана башкалардын жаңыдан жаза баштаган окуу китептеринен, саналуу гана гезит, журналдардан, саналуу эле акын, жазуучулардын чыгармаларынан алынган мисалдар, элдик оозеки чыгармалардан топтолгон материалдар, кыргыз тилинин оозеки мисалдары же көбүнчө автордун өзү жазып алган элдик чыгармалардын, көркөм тексттердин үзүндүлөрү сөздүктүн биринчи басылышы үчүн материал катары пайдаланылган болсо, К.К.Юдахин сөздүктүн экинчи басылышын даярдаган кезде кыргыз тилинде бир нече гезит, журналдар чыгып, ондогон акын-жазуучулардын чыгармалары жарыяланып, кыргыздын бай фольклордук материалдары кагазга түшүрүлүп, китеп болуп жарыкка да чыгарылган эле. Илимдин бир нече тармактары боюнча окуу китептер, окуу куралдар жарыяланып, мектептерде, жогорку жана атайын орто окуу жайларда илим тармактарын кыргызча окутуу иштери да башталган болчу.

Ошентип, К.К.Юдахин түзгөн сөздүктүн экинчи басылышы оңдолуп, толукталып, адабий тилдик нормалары калыптана баштаган кыргыз тилинин тилдик алда канча бай материалдарына таянган сөздүк болуп жарыяланган.

Бирок, тил деген бир ордунда кала бербейт, ал тынымсыз өсүп-өнүгүп тура турган кубулуш. Сөздүк жаралгандан бери жарым кылымдан ашык мезгил өтүп олтурат. Демек, кийинки элүү, алтымыш жылдар аралыгындагы элдин турмуш шартынын өскөндүгүнө, бир топ өзгөргөндүгүнө байланыштуу тилдик өнүгүүлөр, пайда болгон жаңы сөздөр бул сөздүктөн орун алган эмес. Ошону менен бирге бул сөздүктө диалектилик сөз, кесиптик сөз, эскирген сөз деп көрсөтүлгөн сөздөрдүн басымдуу бөлүгү адабий тилдин козуна кирип калганын да эске алууга тийишпиз. Сөздүктө диалектилик сөз, кесиптик сөз, эскирген сөз деген сыяктуу белгилер коюлбаган сөздөрдүн да бир тобу азыр ошол «категориялардагы» сөздөр тобуна өтүп бараткандары жок эмес. Же андагы диалектизмдер деп көрсөтүлгөн сөздөрдүн айрымдары адабий тилге өтүп, кээ бир эскирген сөздөр азыр кайрадан колдонула баштаганы, же тескерисинче, неологизм сөздөрдүн эскирген же тарыхый сөздөргө айланып калгандары да жолугат.

Демек, К.К.Юдахиндин сөздүгүндөгү сөздөрдү иликтөөнүн лингвистикалык мааниси зор. Биринчиден, 50 жыл илгерки тилдин тарыхы, экинчиден, кайсы бир топтогу сөздөр кайрадан активдешип баратат, сөздүктөгү кайсы сөздөр эскирип кетти деген сыяктуу маселелер аныкталышы зарыл. Албетте, 50 жыл ичинде жүргөн тилдик өзгөрүүлөр, өнүгүүлөр менен лексикалык толуктоолордун да болгондугу тилибиздеги объективдүү көрүнүш. Мына ошондуктан, бүгүнкү күндө К.К.Юдахин түзгөн «Кыргызча-орусча сөздүккө» атайын лингвистикалык талдоо жүргүзүү өтө актуалдуу. Бир изилдөө менен сөздүктүн бүткүл бардык материалдарына иликтөө жүргүзүп чыгуу мүмкүн эмес. Кырк миңге жакын сөздүн кеминде 40 миңдей мааниси, алардын ар биринин түрдүү кырдаалдарга жараша лексика-грамматикалык түрдүү касиеттерге ээ боло тургандыгы белгилүү. Мунун өзү К.К.Юдахиндин сөздүгү боюнча бир нече илимий изилдөөлөрдүн зарылдыгын далилдеп турат. Ошентип, биз бул илимий изилдөө ишибизге аталган сөздүктүн экинчи басылышындагы (1965) колдонулушу чектелген сөздөргө гана иликтөө жүргүзүүнү максат кылдык.

Биринчиден, кыргыз тил илиминде бул колго алынып изилденип жаткан биринчи иш. Экинчиден, биздин изилдөөбүз элүү-алтымыш жыл аралыгындагы лексикалык өзгөрүүлөрдүн, лексикалык бирдиктердеги семантикалык жылыштардын, колдонулушу чектелген сөздөр катмарындагы башка көрүнүштөрдүн жүргөндүгүнө арналгандыктан, тема актуалдуу болуп саналат.

Диссергациялык иштин темасы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин кыргыз тили кафедрасынын илим изилдөө иштеринин тематикалык планы менен байланышкан.

Иштин максаты. К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү» колдонулушу чектелген сөздөргө бүгүнкү күндүн талабына ылайык лингвистикалык талдоо жүргүзүү жана ар тараптан илимий-теориялык аспектиде анализге алуу илимий иштин негизги максаты болуп эсептелет.

Мындан жарым кылымдан ашык мезгил мурдагы кыргыз тилинин сөздүк корун чагылдырган сөздүктөгү колдонулушу чектелген сөздөрдүн кайсылары активдешип же пассивдешип баратканына бүгүнкү күндүн талабына ылайык илик жүргүзүп, талдоого алуу да диссертациялык иштин максатына кирет.

Илимий изилдөө иштин максатына ылайык алдыбызга төмөндөгүдөй **милдеттерди** койдук:

- К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү» колдонулуш чөйрөсү чектелген сөздөрдү классификациялоо, алардын сөздүктөн алган ордун, сөздүк жаралганга чейинки жана бүгүнкү күндөгү семантика-функционалдык жагын аныктоо;

- сөздүктөгү колдонулушу чектелген сөздөрдүн лексика-семантикалык жана грамматикалык маанилерине назар салып, тиешелүү тактоо, толуктоолорду кийирүү;

- кыргыз тилинде колдонулушу чектелген лексиканын изилденишин талдоого алуу;

- сөздүктө колдонулушу чектелген лексиканын ичинен кайрадан активдешип бараткандарын, ал кездеги эскирген сөздөрдүн кайрадан жандангандарын, жана, тескерисинче, ал кездеги активдүү колдонулган сөздөрдүн эскирип баратканын, мүмкүн болушунча аныктап, талдоо аркылуу далилдөө;

- кыргызча-орусча сөздүктүн (1965) тарыхый аспектиден алгандагы илимий баалуулугун көрсөтүү;

- улуу лингвист-академиктин “Кыргызча-орусча сөздүгүнүн” маанисин, анын кыргыз тил илиминен алган ордун белгилөө.

Иштин илимий жаңылыгы:

- К.К.Юдахин түзгөн сөздүктүн материалдары биринчи жолу атайын лингвистикалык изилдөөгө алынып иликтенет;

- сөздүктөгү эскирген сөздөрдүн азыркы учурдагы функционалдык милдеттери такталып изилдөөгө алынат;

- колдонулушу чектелген кээ бир сөздөрдүн активдүү лексикага өтүп кеткендигин, тескерисинче, сөздүктөгү айрым сөздөрдүн азыркы учурда колдонулушу боюнча чектелген лексикага өтүп кеткенин аныктап чыгууга аракет жасалат;

- сөздүктөгү диалектилик (говордук) сөздөрдүн азыркы учурдагы функционалдык милдеттери изилдөөгө алынып, аткарган милдеттери, адабий тил менен болгон карым-катышы аныкталып такталат;

- кыргыз тилинин тарыхый лексикологиясы үчүн жана келечекте аткарыла турган кыргыз тилинин этимологиялык сөздүгүнүн жазылышына да баалуу материалдар топтолот.

Илимий иштин теориялык жана практикалык мааниси. Мындан 50 жылдан ашык убакыт мурда жарыкка чыккан сөздүктөгү тилдик материалдардын азыркы учурдагы функционалдык милдеттерин аныктап, тактоого аракеттин жасалышы кыргыз тилинин, анын лексикасынын тарыхы үчүн пайдалуу натыйжаларды берет. Эскирип, кайрадан активдешип кеткен сөздөрдүн маанилеринин такталышы тилдин тарыхын жазуу үчүн, сөздүктүн мындан аркы басылышы үчүн баалуу фактыларды ачыкка чыгарат. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгында кыргыз лексикографиясы боюнча атайын курстарды уюштуруп, жогорку окуу жайлардын студенттерине сунуш кылса болот.

Сөздүккө камтылган диалектилик (говордук) сөздөрдүн азыркы кездеги функционалдык милдеттери, адабий тилге болгон карым-катышы такталат.

Иликтенген материалдарды, иштин илимий-теориялык жоболорун жана жыйынтыктарын республикабыздын жогорку окуу жайларында студенттерге азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы боюнча лекцияларды окууда, семинардык сабактарды өткөрүүдө колдонууга да болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- К.К.Юдахин “Кыргызча-орусча сөздүктү” түзүүдө XIX кылымдагы В.В.Радловдун “Опыт словаря тюркских наречий” деген сөздүгүндөгү сөздөрүнөн пайдалангандыгын эске алганда, сөздүк 100-130 жыл илгерки, а балким андан да мурдагы сөздөр болуп, негизинен, XIX-XX кылымдардагы кыргыз тилинин лексикалык корун чагылдырат;

- Кыргыз тилинин колдонулушу чектелген лексиканын тармагына кесиптик сөздөр менен диалектилерден сырткары эскирген сөздөрдү, диний түшүнүктөрдүн атоолорун, терминдерди, этнографиялык сөздөрдү, мифологиялык түшүнүктөрдү, табу жана эвфемизмдерди, жаргондорду, вульгардык сөздөрдү кошууга болот;

- К.К.Юдахин түзгөн сөздүктөгү колдонулушу чектелген лексика бирдиктеринде да маанилик жылыштар, өзгөрүүлөр, эскирүү, активдешүү болгондугу мыйзамдуу көрүнүш;

- колдонулушу чектелген лексиканы аймактык жактан жана социалдык жактан чектелген сөздөр деп бөлүштүрүүгө болот.

- сөздүктө колдонулушу чектелген деп белгиленген сөздөрдүн айрымдарын бүгүнкү күндө жалпы элдин адабий тилдик лексикалык корунан көрүүгө да болот.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. К.К.Юдахин түзгөн фундаменталдуу “Кыргызча-орусча сөздүктүн” (1965) лексикалык коруна биринчи болуп иликтин жүргүзүлүшү, андагы колдонулушу чектелген сөздөрдү талдоодон өткөрүү колдонулушу боюнча чектелүү, чектелүү эмес көрүнүштөрүнө жүргүзүлгөн иликтөөлөр автордун жеке салымы болуп саналат.

Диссертациянын апробацияланышы. Иштин негизги мазмунун түзгөн материалдар ЖАМУнун кыргыз тили кафедрасында талкууланып, иштин темасына байланыштуу доклад, баяндамалар И.Арабаев атындагы КМПУдагы, ЖАМУдагы, ОшМУдагы, ОГПИдеги, Х.Карасаев атындагы БГУдагы, Ж.Баласагын атындагы КУУдагы жана Сакартия университети, Социалдык жана гуманитардык илимдер институту, Гиресун университети, Экономика жана ишкердик университети, Эл аралык Кыргыз-Түрк институту, Түрк дүйнөсүн изилдөө фонду биргеликте уюштурган симпозиумда ж.б. жыйындарда, илимий конференцияларда окулуп, жыйнактар менен жарчыларга чыккан.

Иштин курамы: Диссертация киришүүдөн, үч главадан жана корутунду бөлүктөн турат. Иштин аягында пайдаланылган адабияттардын тизмеси берилет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациянын киришүү бөлүмүндө теманын негизделиши жана анын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, иштеги илимий жаңылыктар, теориялык жоболор, иштин практикалык мааниси, изилдөөдө колдонулган методдор, иштин апробацияланышы каралды.

Биринчи глава “Колдонулушу чектелген лексиканын изилдениши” деп аталып, анда колдонулушу чектелген сөздөргө жалпы тил илиминде, анын ичинде түркологияда, кыргыз тил илиминде изилдениш абалына илимий обзор жасалып, сөздөрдүн маанилери боюнча илимий теориялык ойлор талдоого алынып, корутунду чыгарууга аракеттер жасалды.

К.К.Юдахиндин сөздүгүндөгү мындай материалдарга эч кимдин кайрылган эмес экендиги белгиленип, теманын актуалдуулугу тастыкталды.

Экинчи глава “Сөздүктөгү аймактык жактан чектелген сөздөр” деп аталып, анда диалектилик жана говорлордо гана колдонулган сөздөрдүн сөздүктөн алган орду, бүгүнкү күндөгү мааниси кененирээк талдоого алынат.

Кыргыз тилинин бай лексикасын, анын далектилик сөздөрүн да К.К.Юдахин өтө кылдаттык менен абдан тыкан иликтеп чыккан. Кайсы бир ойду, же болбосо кайсы бир затты, буюмду, түшүнүктү, тарыхый көрүнүштү атай турган сөз адабий тилде жок болуп калса, ошонун ордуна гана диалектилик же кайсы бир говордо айтылган сөздү алып келип сөздүккө киргизүү керек деген принципти колдонгон.

Кыргызча-орусча сөздүккө камтылган диалектилик, говордук сөздөрдүн айрымдарынын бизге түшүнүксүз болгондору да катталды, булар, балким, ошол учурда диалектилерде активдүү колдонгондор, азыр таптакыр эстен чыгып кеткендир же бир башка себеби болгондор. Ошондой эле, диалект сөзү же говор сөзү деп кийирилген сөздөрдүн айрымдары азыркы учурда адабий тилде колдонулуп жүргөндөрү бар. Канткен менен бардык аймактарда жашаган кыргыздардын тилиндеги сөздөрдү түзүүчү төкпөй-чачпай тизмектөөгө аракет кылганын байкадык.

Кыргыз тилинин түштүк диалектилеринен сөздүктө камтылган сөздөрдөн бир нече мисалдарды келтирели.

Асыл II ар. южн. редко сев. 1. урожай; **какыр жерди гүлдөтүп, асылына мол баткан стих.** приведа сухую землю в цветущее состояние, он получил богатый урожай; **эгинди жакшы баккан жана жерден асыл алуу жумушуна машыккан киши** человек, который хорошо ухаживает за посевами и который научился получать от земли урожай; **2. перен.** результат; продукт; **аракет арбын, асыл аз** старался много, а результат малый (Юд., 76-б.).

Бул сөз биринчи маанисинде *тушум* деп которулуп жатат. Сөздүк түзүлүп жаткан учурларда коншу элдердин (өзбек, тажик) тилинде түшүмдүн *хосил* деп айтылганынан улам, айрым түштүктүктөрдүн

тилинде түшүмдү *хосил* деп айткан учурлары болгон. Азыр да айрым учурларда гана айтылып калат: Быйыл *хосил* аз (Бегматов Г. 62 жашта, Ноокат району). Бирок бүгүнкү күндө түшүмдүн сан-сапатына карай *асыл* деген сөз аны сыпаттоо маанисинде колдонулат. Негизи түшүмдүн өзүн *асыл* деп атаган учурларды жолуктура албадык. Түштүк диалектисинин ичкиликovorунда бул сөздүн тыбыштык жактан өзгөргөн формасы колдонулуп, *эсил түшүм, мол түшүм, жакшы түшүм* деген учурларда түшүмдүн сапатын билдирүү максатында колдонулат. Азыр бул сөздүн сын атооч катары жалпы элдик лексикада, адабий тилде активдүү колдонулуп жүргөнүн байкоого болот: *асыл баш, асыл инсан, асыл тукум, асыл жан, асыл түшүм. Авли ир. южн. [эвли]* дом; двор вместе с надворными постройками (Юд., 19-б.). Азыркы кыргыз тилинде «үй» деген сөздүн байыркысы «эв» боз үйдүн эпчи жагы деген сөздө сакталып тураары белгилүү. Түрк элдеринин байыркы дастанында, Коркут ата китебиндеги: *ева бир конок келсе...; Гара йерин үстүнө агбан евин тиктиришти* деген сүйлөмдөрдөн улам, *эвли* сөзү дал ошол байыры түрк тилдеринен бери келип, кыргыз тилинин түштүк диалектисинде сакталып калгандай. Сөздүктүн башка бир жеринде *оолу* деген эки сөз берилип, биринчиси *тяньш. То же, что ноолу.* Экинчиси *южн. то же, что авли: оолунун ичин каза бергиле* копайте во дворе (Юд., 574-б.) деп которуп, атайын мисал менен түшүндүргөн. Көрүнүп тургандай, *авли* сөзүнүн тыбыштык турпаты өзгөрүүгө учурап, *оолу* деп колдонулуп жүргөнүн да көрүүгө болот. Бирок, *оолу* дегенге караганда *авли [эвли]* түрүндөгүсү диалектилерде көбүрөөк учурайт. Нарын говорундагы кабыл алынган сөз (*ноолу* – Юд., 556) кыргыз тилинин түндүк диалектисине араб тилинен келип, көп маанилүү сөзгө айланган. Бирок ошол маанилеринин бардыгы сөздүн *короо жай* деген маанисинен алыс эмес. Бардык говорлордогу кабыл алынган бул сөз азырынча жалпы элдик тилге сиңип кете элек. Бир гана жери, К.К.Юдахин биринде иран тилинен, биринде араб тилинен кабыл алынган деп көрсөтүп койгон. Биздин оюбузча, диалектилердин (говорлордун) экөөнө тең эле иран тилинен келип киргендигин кыргыз тилинин диалектилериндеги маанилери далилдеп тургансыйт. *Абдес ир. южн. то же, чоөгүн* (Юд., 18-б.). Мунун *абдесте* (ир. кувшин с длинным носиком – Юд., 18) деген аталыш түрүн сөздүк жалпы элдик лексиканын катарында каттаган. Мына ушул акыркы түрү түштүк диалектилеринде ативдүү колдонулат. Ал эми *абдес* деген айтылыш формасы адабий тилде колдонулбайт. *Аванча южн. ступка для толчения насвая* (Юд., 18-б.). Мындай сөздү түштүк диалектилеринде элдин оозунан жолуктура албадык. *Даңги – ир. южн. [дэңги]* теснина (Юд., 184-б.). Капчыгайдын, айрыкча тар капчыгайдын ушинтип аталышы түштүк диалектилерде бар. Түштүк батышта каткалаң айтылат: *тэңги. Гөш – ир. южн. мясо; кой гөшү* баранина (Юд., 177-б.). Адабий тилде эт деп айтылганы менен, түштүк говорлордо бул сөз дале *гөш* деп активдүү колдонулат. Колунан эч

бир иш келбеген адамга карата айтылган учурлар бар: Турушу менен эле *гөш* экен го (Суранов Т. 47 жашта, Сузак району). Жүрүм-туруму начар кыз-келиндерге карата айтылган учурлар кездешет: Э, ал *гөштү* аялдыкка ким алат (Абдылдаев Н. 33 жашта, Токтогул району)? Көрүнүп тургандай, бул сөздүн түштүк диалектисинде бир канча маанилери бар. Ал эми сөздүккө бир эле мааниси киргизилген. **Гөөмүш** – *ир. южн. удойливая корова* (Юд., 177-б.). Түштүк говорлордон саан уйдун мындай аталышын көп жерден жолуктура алдык. Кээ бир учурларда перзентин сүтү менен жакшы бага алган энелерге карата да айтылып калган учурлар кездешет: Гөөмүштөн тоюп-тоюп ал (Калькова С. 87 жашта, Сузак району)! **Гулгулу** – *ир. южн. индейка* (Юд., 178-б.). Гулгулунун (үндүктүн) Кыргызстандын Ош тарабында мындай аталышы өтө эле активдүү көрүнүш. Бул канаттууга карата көпчүлүк учурда Жалал-Абад аймагында колдонулган сөз –*үндүк* орус тилиндеги сөздөн. **Апсана** *ир. южн. небылица, сплетня; апсана сөзгө кирдинби?* ты поверил сплетне? (Юд., 61-б.). Бул сөздүн бүгүнкү күндө диалектилерде колдонулушу өтө сейрек. Анын ордуна **ушак**, **жалган** деген сөздөр колдонулуп жүрөт. Адабий тилибизде *аңыз кеп* деген формасы активдүү колдонулат. Өзбек тилинде *апсана* деген *жалган сөз* деген мааниде колдонулат. Кээ бир учурда өзбекче **афсона сөз кылып**, **жомок кылып** дегенди да билдирет. **Галаты** *ар. южн. забавный, своеобразный, с причудными, чудной: галаты адам забавный человек* (Юд., 176-б.). Бул сөз түштүк диалектисинде кеңири колдонулуп, адамга карата да, жансыз нерселерге да (*галаты сүрөт, галаты картошка*), жаныбарларга карата да (*галаты жөжө, галаты козу*), абстракттуу түшүнүктөргө карата да (*галаты иш болду*), сезимдерге карата да (*галаты болуп турам*) айтыла берет. **Галтек** *ар.южн. катушка: галтек жип* катушечные нитки (Юд., 176). Говорлордо бул сөздүн эки түрдүүчө (*галтек, калтек*) колдонулуп жүргөнүн байкоого болот. Сөздүктүн 559-бетинде **ободо** сөзүнүн ар башка диалектилерде ар кандай мааниде колдонулганын көрүүгө болот. Мисалы, биринчи маанисинде Тянь-Шань говорунда **шырдак**, экинчи маанисинде **истрепанный шырдак**, үчүнчү маанисинде **ком**, төртүнчү маанисинде түштүк диалектисинде **[овдо]** *старье, баракло (старая вещь, старая одежда)* деп которулган. Көрүнүп тургандай, Тянь-Шань говорунда бири-бирине окшобогон үч мааниде кездешет. Ал эми түштүктө таптакыр башка мааниде колдонулуп, көбүнчө **[овдо]** деп фонетикалык өзгөчөлүк менен айтылат. **Апыз** сөзү памирдик кыргыздарда колдонулуп, *акын* деген түшүнүктү берет делген. (Юд., 62-бет). Байыркы кыргыздарда *апыз* сөзү акын, көп ырды жатка билген адам деген түшүнүктү бергендиги анык. Бүгүнкү күндө бул сөз адабий тилде да колдонулат, бирок, өтө сейрек. Мисалы, *Барпы апыз*. Биздин болжолубузда, акындарга, айрыкча өтө бир таланттуу мыкты акындарга карата айтылган бул сөз (*апыз*) Борбордук Азияда орто кылымдарда жашап өткөн атактуу акын Хафиздин ысмы

менен байланышса керек. Хафиз өз заманынын абдан мыкты акыны болгон. Элдин сүймөнчүгүнө ээ болуп, андан кийинки доорлордо да таланттуу акындарга анын ысмы эпитет болуп айтыла берип, мына ошол сөз Кыргызстандын түштүгүндө жашоосун улантып, кыргыздын атактуу акыны Барпы Алыкуловдун ысмына да эпитет болуп эл арасында айтылып калган. Бирок бул сөз (*апыз*) өз алдынча абдан сейрек колдонулуп, диалектилик (говордук) лексика составынан жалпы элдик тилдин лексикасынын составына биротоло өтүп кете элек. Иран тилинен келген **самбал** деген сөз (носилки) Чүй говорунда айтылган сөз деп катталган да, **самбалга салып алып келген** принесли на носилках; **чаптым чоюн кетменин, көтөрдүм темир самбалын** я его чугунным кетменем, носил я железные носилки, деген мисалдар менен түшүндүрүлгөн (Юд., 630-б.). Бул сөз түштүк говорлордо *зэмбэр* же *зэмбил* деп айтылат. Чүйдө айтылып, говордук өзгөчөлүк сакталып, сөздүн башындагы жумшак үнсүз (з) каткалаң болуп, (с) тыбышына өткөн формасы катталган. Адабий тилде *самбал* түрү да, *зэмбэр* же *зэмбил* түрү да эмес **зэмбил** түрүндөгүсү кезигет. Эл оозунан бул буюмдун орусчасындай *носилка* деп айтылган нускасын да жолуктурууга болот. Тянь-Шанда айтылат деп **сере** сөзү эки мааниде катталган. Биринчи мааниси *полка для вещей* деп, экинчи мааниси *небольшой холм* деп которулган (Юд., 645-б.). Бул сөз адабий тилде *сереге чыкты* деп колдонулуп, диалектилерде ушул тыбыштык турпатында эмес, өзгөргөн түрдө экинчи мааниде (*сээри, сөрү*) пайдаланылгандыгын байкоого болот. Орус тилинен өздөштүрүлүп, Тянь-Шань говорунда айтылат деп катталган **малаган** сөзү *шалаш, балаган* деп которулган (Юд., 513-б.). Кыргыз тилинин башка диалектилеринде жана адабий тилде мындай аталыш учурабайт. Сөздүктө **кешкерт** сөзү [*кэшкэрт*] *пероченный нож* деп которулган. Чындыгында, түштүк диалектилеринин кээ бир аймактарында, айрым говорлордо *кэшкэрт* деп көп колдонулса (Юд., 385-б.), кээ бир жерлеринде, мисалы, Сузак, Базар-Коргон райондорунда, Жалал-Абад шаарынын айрым жерлеринде *чалавзар* деп колдонулганын байкоого болот. Ош тарапта *чаравзал* деген формасы учурайт. Бирок, адабий тилде бул аталыштын (*кэшкэрт, чалавзар*) экөө тең учурабай, анын ордуна *маки* деп колдонулат.

Түзүүчү ар бир диалектилерден, говорлордон сөздөрдү алардын татаал формалары менен кошо жыйнап, тиешелүү мисалдар менен кошо орус тилине которуу менен чектелбестен, кээ бир сөздөрдү ар бир диалектилерде, говорлордо кандай болуп аталышын да өтө кылдаттык менен иликтеп, жазылышын тартипке салып бере алган. Бир эле мисалды келтирели. **Май** сөзүнүн **каймак**, **май** деген маанисин кеңири талдап, диалектилердеги, говорлордогу татаал болуп айтылыштарын да келтирип орус тилине которуп берген. Карап көрөлү: «... **сары май** топленое масло; **иттин ичине сары май жакпайт** *погов.* собачьему нутру топленое масло не впрок; не в коня корм; **жууган май сев. пышкан май южн. каймак**

май чатк. сливочное масло; **ак май** 1) южн. хлопковое масло; 2) сев. сливочное масло...» (Юд., 509-б.). Адабий тилибизде *бышкан май* (*идишке салып, быша берип*) деп колдонулуп жүргөнүн да белгилеп өтөлү.

Жогорудагы мисалдарда келтирилген сөздөрдүн айрымдары азыркы кыргыз адабий тилинде, айрымдары тиешелүү аймак жергесинде, аймактык чектелүүлөрү менен бир топ активдүү кездеше берет. Негизинен мындай диалектилик сөздөр сөздүктө өтө көп. Мисалы, *азада, айбаалы, акис, агорот, актала, аңда, алоо, атилес, аткезчи, ашпурт, кадыма, казынды, кайналы, кайрагач, калдай, калдырооч, канар, капкалдырык, кармуштөк, кексе, кемзир, кепичкана, көктал, көрмөксөл, аванча, авиз, мама, паймарек, никелей, кондур, нонок, сере, ноолу, самбал, нимне, сыпыргы, оолу, нимшек, агаркак, агет, абра, авыртов, абжип, адия, адашкерек, ава, абжил* ж.б.

К.К.Юдахин кыргыз тилинин байлыгын анын диалектилик лексикасынан көргөн. Диалектилерде айтылып, акырындык менен адабий тилде колдонулуп бара жаткан *авли, агет, азадар, айбаалы, акис, акта, аркорот* (чөптүн аты), *алчын* (узундук чен), *аңда, аңызгече, апче, алоо, атилес, аткезчи* (контрабандист), *ашпурт, газенек, галаты, галтек, гарам, гаши, гилас, гөөл* (көөл), *гүлбурак, гүлдесте, гүлзар, гүлчамбар, гүң, дак, далдал, дара, дүрүлдөк, дыкат, жашык, жебекана* (сторожевая вышка), *жегде, жегене, жегенеле, жонос* (жээк, жар), *кадыма* (тропинка), *казынды, кайналы, как* (таштын суу көлдөгөн бети), *калдай, калдырооч* (боз үйдүн жасалгасында), *канар, кандек, капкалдырык, кашага* (суу жууп кеткен жээк), *кашар, кексе, кепичкана* (прихожая в квартире), *мүтөл* (стесняться), *нарван* (приставная лестница), *нокот, нонок* (бестолковый), *торбо, чакалак* (тал. сото), *чардана* (южн. мандаш уруп отуруу), *чаткал, чермай* (чүй. чыптама), *чолток, чонтой, чукулук, шаакесе, шама, шыпырга, ылайка* ж. б. толуп жаткан сөздөр буга мисал. Мына ушул сөздөрдүн бардыгы К.К.Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүккө камтылган. Булардын жана мына ушундай диалектилик сөздөрдүн жалпы элдин речинде айтыла берип, жазуучулар, акындар, журналисттер пайдалана берип, акырындык менен адабий тилдин лексикалык байлыгына өтүп кетишине сөздүк, албетте, салым кошуп келе жатат.

Сөздүктө чагылдырылган диалектизмдердин бир тобу (*пайдубал, шын, шиңил, бодо: бодо мал, аңызгече, ариет, перзент, дадил, нонок, пахтазар, өрүкзар* ж. б.) азыркы кезде жалпы элдик тилдин фондусунан орун алып адабий тилге өтүп да калгандыгы белгиленди. Демек, алар колдонулушу боюнча аймактык жактан чектелген сөздөрдүн катарынан чыгып, жалпы элдик колдонулушка өтүп калды. Албетте алар К.Юдахин кыргызча-орусча сөздүктү түзгөн мезгилдерде диалектизмдик бекем түрүнүктө болуп, колдонулушу чектелген сөздөрдүн катарында болсо керек.

Иликтөөлөр көрсөткөндөй сөздүктө диалектизмдер (же говордо айтылгандар) деп катталган сөздөрдүн бир жоон топ бөлүгү учурда дээрлик колдонулбай калгандай сезилет: *алеге, алем, алкорот, амеке, андек, аспи* (год лошади), *гелава, гелдирвай, гендей, генек, гэспан* (год овцы), *гуса* (куса), *гүлкечте, гыза, падбот, падар, палаң* (год барса), *палта, панжи, пишман, пүргөн, пычан, сазда, саңгөөк, сарбан* (погонщик верблюдов), *сачак, серсөвлөт, сойрот* (соорот), *сөкүчөк, сувук, сыймала, табышман, таңги, телле, токкуз, түйө, тырпы, уваса* ж.б. толуп жаткан сөздөр. Аларды атайын диалектологиялык сөздүктүн алкагына жата турган чыныгы диалектилик сөздөр деп эсептөө керек.

Айрым бир, диалектилик сөздөр кыргыз тилинин алфавитиндеги тамгалар менен туура жазууга болбой, К.К.Юдахин аларды транскрипциялап жазып сөздүккө кийирген. **Абжил** южн. (**эбжил**) *то же, что эпчил* (Юд., 18); **агет** ир. южн. (**эгет**) *грядка на хлопковом поле* (20); **ает** южн. (**эйэт**) *то же, что чарбак* (23); **алагүү** южн. (**элэгүү**) *вяхирь, витютень (род лесных диких голубей); алагүүнүн зикири* воркование вяхиря (44); **алем** ир. южн. (**элэм**) *то же, что алам; алим* южн. (**элим**) *способность* (50); **асал** ар. южн. (**эсэл**) *мед; асасий* ар. южн. (**эсэси**) *основной; асат* ар. южн. (**эсэт**) *название пятого месяца солнечного года, примерно соответствующего июлю* (74); **Вара** ир. южн. (**вэрэ**) *мерлушка; гедимуч* ир. южн. (**гэдимуч**) *название травянистого растения с мелкими синими цветочками, растущего у воды; гежеве* ир. южн. (**гэжэвэ**) *сундук; гезбар* ир. южн. (**гэзбэр**) *то же, что кездеме; гел* ир. южн. (**гэл**): **гэлим ачты** *я есть хочу, я голоден; гелдей (гэлдэй)* *кусочек; гелдире-* южн. (**гэлдирэ-**) *то же, что келжире-; геле* ир. южн. (**гэлэ**) 1. *разгар борьбы в скачках с козлом (см. улак 2, 3); 2. разгар спора, ссоры; гендей* южн. (**гэндэй**) *немножко, чуточку; крохотный, маленький; генек* ир. южн. (**гэнек**) *копна (напр. сена)* (Юд., 175-176). **Дайди** ир. южн. (**дэйди**) *бродящий, шатающийся; бродяга; дайис* ир. южн. (**дэйис**) *стервец, мерзавец* (Юд., 181). **Жавза** ар. южн. (**жэвзэ**) *май (Жавза – Близнецы, знак зодиака); жавлик* южн. (**жэвлик**) *то же, что сызма* 2 (Юд., 209). Мындай фактылар сөздүктөн арбын жолугат. Албетте, диалектилик (говордук) мүнөздөгү мындай сөздөрдүн колдонулушу чектелүү, ошол айтылган аймактарда гана колдонулат.

Үчүнчү глава «Сөздүктөгү социалдык жактан колдонулушу чектелген сөздөр» деп аталып, анда социалдык жактан колдонулушу чектелген сөздөргө кесиптик сөздөр жана терминдер менен кошо К.К.Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктөгү вульгардык сөздөр, жаргон сөздөр, табу менен эвфемизмдер, этнографиялык маанидеги сөздөр, мифтик түшүнүктөргө байланыштуу сөздөр, эскирип кеткен сөздөрдү да кошуп карадык. Сөздүктө кесип сөздөрү атайын «*кесип сөздөрү*» деп белгиленип берилген эмес. Бирок, *юр.* – *юридический термин, мед.* – *медицина, метео.* – *метеорология* ж.б. деген сыяктуу шарттуу белгилер коюлуп аныкталган.

Бирок булар сыяктуу шарттуу белгилер коюлган сөздөрдүн бүт бардыгын кесиптик сөздөр деп кабыл алуу туура боло бербейт. Анткени, жогорудагы кыскартылган шарттуу белгилер коюлуп аныкталган сөздөрдүн көпчүлүгү тиешелүү ошол тармактагы терминдер болуп эсептелет.

К.К.Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктөгү кесиптик лексикадан мисалдар келтирели.

Айдак сөзүнүн экинчи маанисин мергенчиликте колдонулчу сырдык сөз катары орусчага **ату!** деп которгон. Төртүнчү маанисине да *охот*. деген белги коюп, мергенчиликке тиешелүү экенин белгилеп, **гон** деп которуп, мисалын берет: **көрүп-көрбөй чуркаса, иттин көркү айдакта стих.** красота (*охотничьей*) собаки в том, что она гонит (*зверя*), видя или не видя (*его*) (Юд., 29-бет). Ушул эле унгудан жасалган **айдакчы охот.** загонщик (*тот, кто гонит зверя, крича собакам «ату!»*) деген туунду сөздү каттаган (Юд., 29-бет). Бул мергенчилик, аңчылык учурунда жыртыкч айбандарды кууп жетүү үчүн иттерди **«айт, айт!»** деп чуу салып, башкарып турган кишини билдирет. Диалектилерде **эйдөвчү** деп айтылат да, кийикке барганда мергендер тозотко барып, айдоочусу (**эйдөвчүсү**) кийикти үркүтүп айдап берет. Адабий тилдеги айтылышы диалектидеги айтылышына караганда байыркы көрүнүшүндө айтылып жатат деп ойлойбуз: *айд(а)-ак-чы; айд(ә)-өв-чу*. Булардын экинчисинин адабий тилдеги формасы: *айд(а)-оо-чу*. Тыбыштык өзгөрүүнүн тарыхый көрүнүшү мындай болгон: *оо > ов > ак*. **Аткы охот.** трубочка (*деревянная или из бедренной кости жору для промывания желудка ловчей птицы*) (Юд., 79). Мындай сөз азыр колдонулбай калган, унутулуп кеткен. **Барчын** (Юд., 112) деген сөздүн созулма ундүү менен айтылышы катталып, мына ошол нускасы түшүндүрүлүп, орусчага которулган: **баарчын охот.** беркут (*после шестой линьки*): **экинчи барчын** беркут после седьмой линьки (*и т. д.*); **аскаланган бийик зоонун боорунда, баарчын салган сонун уя көрүнөт фольк.** на склоне высокой горы с острыми скалами видно великолепное гнездо беркута (Юд., 89-бет). Бул сөздөгү созулма үндүү байыркы созулмалардан болушу мүмкүн. Мүнүшкөрлүктө башка куштардын аттарынын катарында бул сөз көп колдонулат. Тыбыштык жагынан бир аз айырмаланган дагы бир куштун аты бар: **баарын охот.** название ловчей птицы – *помесь балабана (см. ителги) с сапаном (см.ылаачын)*; **баарын** деген **болучу, ылаачындын кырааны фольк.** **баарын** – самый хваткий из сапанов (Юд., 90-бет). Алгыр куштардын бирин билдирген бул сөз **ителги, ылаачын** деген сөздөр менен айкашып да кездешет. Бүгүнкү күндө анча колдонула бербейт, унутулуп бараткансыйт. Алгыр куштардын дагы бирин К.К.Юдахин **берен** деп каттаган: **берен ир. охот.** один из лучших видов беркута; **канаттарын жая алыска чабыттаган берендей** подобно беркуту, который, расправив крылья, летит на дальнюю добычу (Юд., 129-бет). Бул сөздү Х.Карасаев да иран тилдеринен келип кирген деп каттаган:

берен (ир.) кыраан куш, бүркүттүн бир түрү (Карасаев, 1986: 68). *Аяк* деген сөздүн уясынан К.К.Юдахин **көк аяк** же **Индустандан көк аяк охот**. *один из видов беркута* деген айкалышты каттаган (Юд., 86-бет). Аңчылыкта мындай сөздү эл оозунан, этнографиялык адабияттардан да биз жолуктура албадык. Балким, илгери жылуу жактардан учуп келип калган куш болушу мүмкүн, азыр кезикпей унутулуп кеткен. **Байлооч** сөзү *приманка, привязываемая к сети при ловли ловчих птиц* деп которулат (Юд., 97-бет). **Байлооч** алгыр куштарды кармоо үчүн колдонулат. Бул сөздү **байламта тор** деп да аташат. **Байламта тор** сөздүктө *закрытая сеть для ловли птиц (при которой привязана приманка)* деп которулуп берилет (Юд., 96-бет). **Байлооч, байламта тор** сөздөрү мүнүшкөрлүк кесибинде көп учурайт. Бул куралдардын жардамы менен саятчылар алгыр куштарды таптоо үчүн кармап колдонушат. Кадимки эле *байла (бай – баг – боо + -ла)* деген сөздөн келип чыккан. Мындан сырткары, алгыр куштарга карата аларды чакырып айтылчу сөздөр да кездешет: **бөпү** деген сөз *возглас, которым подзывают ловчую птицу* деп которулган (Юд., 153-бет). Мүнүшкөр таптап жаткан кушун «**бөпү, бөпү**» деп чакырат. Бул сөз тууранды сөз болуп жаралгандай. Тууранды сөздөн жасалган *бабакта-* деген этишти да аңчылыкта айтылган сөз деп каттаган: **бабакта- охот**. *(о перепеле)* вавакать (Юд., 90). Куштардын үнүн тууроодон улам келип чыккан. **Кутуш** «*(о ловчей птице)* посадка бодрая, плотная (Юд., 453-бет). Алгыр куштун кыймыл-аракетине карата **кутуш** деген сөздүн колдонулушун аңчылардан утабыз, жалпы элде бул сөз колдонулбайт. Канаттууларды көбүнчө тузак менен кармайт, мына ошол тузактын бир түрү катары *боортко* деген сөз катталган: **боортко охот**. *петля; боорткого түш- или боорткого илин-попасть петлю; боорткого илинген коендой туйлап прыгая, как заяц попавший в петлю* (Юд., 145). Бул сөз бүгүнкү күндө анча колдонула бербейт. Балким азыркы аңчылар мындай ыкма менен тузак койгонду билбегендендир. Азыркы учурда *капкан, тор, тузак, айлампа, кылтак* деген сыяктуу сөздөрдүн колдонулуп жүргөнүн байкоого болот. Бүгүнкү күндө, мүнүшкөрлүк, куш таптоо сыяктуу кесипти аркалагандар өтө аз болгондуктан, ушул кесипке байланышкан жогорудагыдай сөздөрдүн колдонулушу да сейрек.

К.К.Юдахиндин түзгөн сөздүгү терминологиялык сөздүк эмес, ошондуктан автор сөздөргө жогоркудай эскертип аныктагыч шарттуу белгилерди коюу менен терминдердин көпчүлүк элге алымдуу болуп кеткендерин гана эмес, кээ бир эскирип кеткен кесиптик сөздөрдүн да айрымдарын өзгөчөлөнтүп көрсөтүүнү көздөгөн болуш керек. Илим менен техникалык өсүштөрдөн, илим менен техникалык жаңылыктардан кабар берген терминдер сөздүккө мол киргизилген. Бирок ошондо да жалпы элге түшүнүктүүлөрүн гана иргеп алып сөздүккө киргизилген. К.К. Юдахин

түзгөн кыргызча-орусча сөздүктөгү терминдерди тематикалык тармактарына жараша өз-өзүнчө топтоштуруп кароого аракет кылдык.

Айыл-чарба тармагы боюнча терминдердин тобу сөздүктө *с.-х.* (сельское хозяйство), *вет.* (ветеринария) деген белгилер менен катталган. Ушул тармакка тиешелүү болуп, мындай белгилердин коюлбагандары да арбын. Аларды автор жалпы элдик лексиканын составына биротоло кирип, жалпы элге түшүнүктүү болуп, активдүү лексикадагы сөздөр деп эсептегенин түшүндүк. Ошентип сөздүктөн: *агроном, агротехника, агрегат, ветврач, ветлаборатория, ветеринар, ветеринария, завферма, завхоз, звено, звеновой, зоотехник, зоотехника, агет, дыйкан, кетмен, күрөк, пайнап, шалы, күрүч, шалыкер, шалыная, багбан* ж. б. толуп жаткан терминдерди, сөздөрдү терип алдык (бул жерге алардын бардыгын мисал кылып тизип отурууну туура көрбөдүк). Айыл чарба машиналарынын, айыл-чарба шаймандарынын аталыштарын, алардын бөлүктөрүн билдирген термин сөздөрдүн да ушул топко тиешеси жок эмес. Булардан башка айыл чарбасында өндүрүлгөндөргө тиешелүү айтылыштар да арбын чагылдырылган. Албетте, айыл чарба тармагына тиешелүү *агет, дыйкан, кетмен, күрөк, пайнап, шүдгөр, шалы, шалыкер, шалыная* деген сыяктуу иран тилдеринен келип кирген сөздөрдүн терминдик касиетке караганда кыргыз тилинин кесиптик лексикасына тиешелүүлүгү көбүрөөктөй. Мындай сөздөрдүн, иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн кыргыз тилине келип кирген мезгили бир топ узагыраак убакытта болгондугу, аларды өз турмуш тиричилигинде дээрлик көпчүлүк аймактарда жашаган кыргыздар өздөштүрүп, алардын көпчүлүгүнүн терминдик касиеттен кесиптик сөз касиетине андан жалпы элдик лексиканын составына өтүп бараткандыгын байкоого болот. Социалдык-саясий терминдердин сөздүктө чагылдырылышы бир топ мол экендиги белгилүү. Бул топко К.К.Юдахин *дип.* (дипломатический термин), *канц.* (канцелярское выражение), *офиц.* (официальный термин), *полит.* (политический термин), *юр.* (юридический термин) деп белги койгондорун чогулттук. Элдин турмуш-тиричилигинин социалдык-саясий тармагына шарттуу түрдө мына ушуларды тиешелүү деп эсептедик, бирок дал ушундай классификацияланат деген ойду айтуудан алыспыз. Кыргызча-орусча сөздүк жаралган доордогу кыргыз элинин социалдык-саясий турмушу көчмөндүктөн туташ отурукташууга өтүп, колхоздоштурулуп ири айыл чарбаларына биригүү, илимдин жана маданияттын, билим берүүнүн өнүгүү жолуна түшкөн мезгилдери болчу. Өлкөнүн саясий курулушу он беш союздук республикалардын бирдиктүүлүгү менен бир гана партиянын жетекчилиги астында коммунизмди курууга карай бет алган доорлору эле. Мезгил келип, мына ушул уюшуулар Улуу Ата Мекендик согуштун учурунда биригүү, душманга чогуу каршы туруу менен бекемделгенин тарых барактарынан байкайбыз. Мына ушундай шарттарда элдин социалдык-саясий турмушу коммунисттик партиянын, советтик

түзүлүштүн айланасында болгон. Ошентип ошол шарттарга жараша жаңы-жаңы сөздөр менен кыргыз тили толукталып, алар К.К.Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктөн орун алган. Сөздүктөгү социалдык-саясий терминдердин негизгилери катары төмөндөгүлөрдү мисалга келтиребиз: *агитация, агитпункт, агрессия, агрессор, ассоциация, автономия, гуманизм, гудок, губерния, губернатор, группа, герб, гимн, диверсия, демонстрация, демонстрант, демократ, демократия, демобилизация, демагогия, демагог, дипломат, догма, диверсант, деспотизм, деспот, компания, кандидат, кандидатура, каникул, капитализм, капитал, капитан, капитуляция, парламент, партком, партбилет, партия, парторг, территория, террор, ассамблея* ж. б. Сөздүктөгү жогорудагыдай социалдык-саясий терминдердин бир тобу азыркы кезде башка мааниде же сөздүктө эскирген болсо, кайрадан активдешип, тескерисинче, сөздүктө активдүү лексиканын катарында болсо, кийин унутулуп же өтө эле аз колдонулуп бараткан терминдерден болуп саналат. Мисалы, *гудок, губерния, диверсия, демонстрант, партком, парторг*, сыяктуулары азыр кыргыз тилинде колдонулбай эскирип баратат. Булардын ичинен *гудок* деген сөз ХХ кылымдын 50-жылдарына чейин завод, фабрикаларда жумушчуларды иштин башталышында жумушка чакырып жана жумуш убактысынын бүтүшүн билдирип берилип турган атайын труба кыйкырыгы болгон. Азыр андай трубадан кыйкыртып ишке чакыруунун жок болгонуна жарым кылымдан ашып калды, ошентип ишке чакыруу да, ошол гудоктун өзү да жок, унутулуп калган. Бул сөз (*гудок*) ошол доордон кабар берип, историзм болуп эсептелет. Ал эми *губерния* деген сөз болсо, аймактык өзүнчө биримдикти билдирип, падышалык Россияда колдонулган. Азыр Россияда аймактык биримдик мындай сөз менен айтылбайт, *область* же *край* деп айтылат. Анын үстүнө азыр Россия Федерациясы менен Кыргыз Республикасы башка-башка мамлекеттер болуп, башка өлкөнүн саясий административдик бөлүктөрүнүн аттарын билдирген сөздөрдүн кыргыз тилинде колдонулушунун эч бир зарылдыгы жок. Ошентип, губерния сөзү да историзмге айланды. Кыргыз тилинде азыр *территория* деген сөздүн ордуна *аймак* деп колдонуу жанданып, көпчүлүк учурда синоним катары экөө тең жарыш колдонулган учурлар да кездешет. Бирок *территория* дегенинин кыргыз тилинде активдүүлүгү жоголуп бараткандай. Ал эми *коммунизм, комсомол, партком, партбилет, партактив, парторг, партбюро* деген өңдүү терминдер ошол системанын жоголгонуна байланыштуу тилдин лексикалык корунда өтө эле аз колдонулуп, унутулуу процессинде болуп жатат. Бул сөздөр К.К.Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктүн экинчи басылышы жарыкка чыккан мезгилдерде кыргыз тилиндеги өтө активдүү сөздөрдүн катарында болгон. Азыркы кездерде дагы эле коммунисттик партия бар болгону менен анын ишмердүүлүгү калың журтка таптакыр белгисиз, ошондуктан *коммунизм, коммунист, комсомол* деген сыяктуу жана

ушуларга тиешелүү *бюро, партиянын райондук комитети, областтык комитети, парторг, партиялык ячейка, биринчи секретарь, экинчи секретарь, үчүнчү секретарь* дегендей терминдердин дээрлик көпчүлүгү колдонулбай калып келе жатат. Булар кыргыз элинин ошол компартия башкарган мезгилдерин, тарыхый ошол доорду чагылдырган тарыхый сөздөрдүн катарына өтүп баратат. Ошол эле учурда өлкөбүздөгү саясий жагдайлардан улам *партия* деген сөздүн арбын колдонулуп жаткандыгы баарыбызга маалым. Ошол эле коммунисттердин *партиясы, партиялык взнос, партиялык билет* сыяктуу сөздөр бир учурда тарыхый сөздөргө айлануу абалында болсо, азыр активдүү колдонулуп жатканын да айтсак болот.

Кыргыз Республикасында партиялардын саны көп болуп, айрыкча мамлекетти башкаруу партиялык системага өтүп, партиялардын саны арбыгандан арбып бара жаткандыгына карабастан аларда, илгери Кыргызстан Компартиясына тиешелүү болгон *бюро, партиянын райондук комитети, областтык комитети, парторг, партиялык ячейка, биринчи секретарь, экинчи секретарь, үчүнчү секретарь* ж. б. деген башкаруудагы атрибуттар жокко эсе, басма сөз беттеринен да, радиодон да, телевидениеден да андайларды жолуктурбай калып баратабыз. Мына ошондон улам жогорудагы «партиялык» терминдерди да эскирип баратат, барып-барып алар эскирген сөздөрдүн катарына өтүп кетет деп эсептейбиз. Техникага байланыштуу терминдер да сөздүктө бир топ. Анткени ХХ кылымдын биринчи жарымы, кыргызча-орусча сөздүккө тилдик материалдардын чогултулган мезгилдери, кыргыз элинин турмушунда улам жаңы техникалардын колдонула башташ мезгили болгон. Ошондуктан совет доорунда жашаган мезгилдерди, айрыкча 30-50-жылдарды расмий эмес болгону менен мезгилдүү басма сөз беттеринде «илимий-техникалык революциянын» жылдары деп атап, техникалык жаңылыктар турмушта колдонууга киргизилип турган. Техникалык революциянын жемиши катары кыргыз тилине орус тилинен кабыл алынган төмөндөгүдөй аталыштардын өздөштүрүлгөнү сөздүктөн көрүнөт. Ар кандай машиналардын аттары (өзү жүргөн, кыймылга келген техникалардын бардыгын машиналар деп кабыл алдык): *аэроплан, аэростат, аэрофлот, авианосец, автомобиль, бронепоезд, авиация, броневик, бульдозер, гидростанция, лайнер, локомотив, люлька, пароход, сеялка, станок, танк, телескоп, трактор* ж. б. Турмуш-тиричилик машиналары: *аккумулятор, вентилятор, логарифм, литография, лифт, насос, радиатор, радиола, телефон, клавиатура, киноаппарат, патефон - патийпан* (чаткалда), *телескоп* ж. б. Техниканы башкаруучулар: *летчик, учкуч, сапер, снайпер, тракторист, танкист, шофер* ж. б. Техникага байланыштуу орундар, куралдар, техниканын бөлүктөрү: *броня, винтовка, вентиляция, вольт, вагон, вагонетка, аэропорт, вокзал - багзал* (91-б.),

клавиш, клапан, кнопка, люк, линейка, линза, линия, болт, гайка, шайба, цилиндр, поршень, карбюратор, кабина, винтовка, револьвер, наган ж. б.

Математика илими боюнча калыптанган терминдерге атайын белги (*мат.*) коюлуп жазылган. XX кылымдын 30 – 40-жылдарында массалык түрдө мектептер ачылып, балдар окутулуп, окуу китептер чыгарылган. Мектеп программасында сабактардын басымдуу бөлүгү математиканы (*арифметика, алгебра, геометрия, тригонометрия*) окутуу болуп, илимдин ушул тармагынын терминдери активдүүлүк менен калыптанган. Ошондуктан математикалык термин сөздөр автор тарабынан көп чогултулуп, сөздүктөн орун алгандыгын байкайбыз. Сөздүктөгү диний сөздөрдүн жолуккан саны өтө эле аз. Буларга кайрылып жатып биз төмөнкүлөрдү байкадык. Ар бир диний сөзгө «*рел.*» (*религиозный*) деген белги коюлган. Мындан тышкары «*ар.*» (*арабский язык*) деген белги менен катталган сөздөрдүн айрымдары араб тилинен кабыл алынып, диний түшүнүктү билдирет. Бирок алардын динге байланышкан сөз экендиги тууралуу атайын белги коюлуп айтылган эмес. Ошондой болсо да, К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” динге байланышкан, анын ичинде да ислам динине тиешеси бар болгон сөздөрдү таап, карап чыгууга болот. Сөздүктө диний сөздөр деп атайын белги коюлган сөздөрдүн бир тобу (*агзам, адыс, барыз, даркөй, мустана, сааба, мақшиар, даамолдо, мурут ж. б.*) азыркы учурда эскирип, колдонуудан чыгып калган сөздөр болуп, башка бир тобу (*арапа, барбардигер, замзам, намаз, макүрөө, Муңкүр-Наңкир, даарат, дамбылда, доорон, азан, Азезил, Ибилис, тоорат, жаназа ж. б.*) дагы эле тилибизде колдонулуп, бирок белгилүү чөйрөдө гана активдүү айтылып, чектелүү пайдаланылат. Булар колдонулушу боюнча чектелген лексикага кирет. Айрымдары болсо (*адал, ажы, пир, Алла, шайтан ж. б.*) азыркы кыргыз тилиндеги активдүү лексиканын составында деп кабыл алсак болот. Булар эл оозунда көбүрөөк колдонулат. К.К.Юдахин тарабынан диний сөз катары атайын белги (*рел.*) коюлбаганы менен сөздүктө *Үңкүр-Маңкир, Муңкүр-Наңкир, даарат, даамолдо, дамбылда, доорон, азан, алда, алла, алло, алал, дуба, шайтан, азезил, ибилис, бериште, тоорат, мурут, жаназа ж.б.* сөздөрдүн диний мазмундагы сөздөр экендиги белгилүү. Болжолубузда, академик Константин Кузьмич Юдахин совет мезгилиндеги «буржуазиячыл, динчил» деген сыяктуу жарлыктардан этияттанып, сөздүктө диний сөздөрдүн аз болуп көрүнүшүн каалаган болуш керек да, алар сыяктуу сөздөргө атайын эле диний сөздөр деген белгини (*рел.*) койгон эмес. Историзмдер *уст.* деп атайы белгиленип берилген. Ал эми архаизмдерге архаизм деген белги коюлбай, анын ордуна *уст.* деп эскирген сөздөр катарында каралган. Сөздүктөгү эскирген сөздөрдү караганыбызда, сөздүк жарыкка чыккандан баштап бүгүнкү күнгө чейин дээрлик жарым кылым өтүп, ушул аралыкта кыргыз тилинде жаңы сөздөрдүн пайда болушу, кээ бир сөздөрдүн эскирип, колдонуудан чыга башташы, башка тилдерден

сөздөрдүн өздөштүрүлүшү сыяктуу өзгөрүүлөр болгондугун эске алдык. *Аким, абак, алгоо, бажы, датка, барымта, банда* деген тарыхый сөздөрдүн өз тыбыштык турпатын, маанисин сактап калгандыгы көрүнүп турат. Ушуга окшогон сөздөр сөздүктөн бир топ кезигет. Демек, мындай сөздөр кайсы бир учурда эскирген сөздөр деп эсептелип колдонуудан чыккан болсо, кийинки кезде кайрадан тилибизге неологизм болуп кирип, бүгүнкү күндө жалпы элдик лексикада экинчи өмүрүн сүрүп жаткан кези. «Бек», «аптабачы», «жаалуу», «аткеч», «арбап» деген сыяктуу эски түшүнүктөрдү билдирген *амин, жакер, болуш, алык, алаш, бадышачыл, дарра, жандаш, аранчыл, байбача, жалпооч, журт агасы* ж.б.у.с. сөздөр сөздүктө бир топ. Сөздүктө эвфемизмдер менен табу сөздөр аз санда болсо да орун алып, түзүүчү тарабынан *эвф.* – *эвфемизм* деп эвфемизмдерди белгиленген да, табу сөздөрдү атайын ажыратып белгилөө үчүн белги колдонгон эмес. Муну менен кыргызча-орусча сөздүктө табу сөздөрдү камтылган эмес деп түшүнүүгө болбойт. Бирок табу деген атайын лексикографиялык белги коюлбаганы менен, сөздүктөн мындай сөздөрдү да таап чыгууга болот. Негизинен сөздүктөгү (1965) табу жана эвфемизм сөздөрдүн бир катары колдонулбай калган сөздөр болуп, бир катары колдонулат, көбүнчө айыл-кыштактарда жашаган элдин речинде колдонулуп, шаар калкынын речинде жокко эсе. Ошентип, буларды колдонулушу чектелүү лексиканын катарына кошобуз.

К.К.Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктө да вульгардык сөздөр кездешет. Түзүүчү мындай сөздөргө *груб.* – *грубое слово, выражение* деп белги койгон. Сөздүктө мындай белги коюлбай эле одоно сөздөрдүн камтылгандары да бар. Булардан тышкары *төкөр* (756), *тултук* (765), *чулчук* (875), *бучук* (165) деген өңдүү сөздөрдө да тилдеген сыяктуу кемсинтип айтылган маанилери бар болгондуктан вульгаризмдерге жатыш керек деп ойлойбуз. Негизинен, одоно сөздөрдүн колдонулуш чөйрөсү тар болуп, кыргыз лексикасынын колдонулуш тармагы чектелген катмарына кирет. Булар эл жокто же тилдеген учурларда гана колдонулат. Сөздүктө этнографиялык сөздөр да бир топ жолугат. Алар сөздөрдүн маанисин толук чечмелеп, кыргыз элинин каада-салтынан, үрп-адатынан, ырым-жырымдарынан кабар берип турат. Мифтик түрдүү түшүнүктөгү элдик уламыштар, ошолор менен бирге аларды атаган сөздөр жолугат. К.К.Юдахин мына ошол сөздөрдү *миф.* – мифологияга тиешелүү сөздөр деген атайын лексикографиялык белги менен көрсөткөн. Ошондой белгилер менен аныкталган сөздөр өтө эле аз санда жолукту. Жалпы элдик лексикада дайыма эле активдүү колдонула бербегенинен улам, аларды биз колдонулушу чектелген лексикага кошуп кароону туура көрдүк.

Кыргыз тилинин колдонулушу чектелген лексикалык тармагына кесиптик сөздөр менен диалектилерден сырткары эскирген сөздөрдү, диний түшүнүктөрдү, терминдерди, этнографиялык сөздөрдү, мифологиялык түшүнүктөрдү, табу жана эвфемизмдерди, жаргондорду,

вulьгардык сөздөрдү кошуу туура экендигине ынандык. Анткени, алардын колдонулуш чөйрөсүнүн тар экендигине, адабий тилде же жалпы элдик лексикада колдонулушуна, тил илиминен алган ордуна жана аткарган кызматына, ар биринин өзүнчө спецификалык өзгөчөлүктөрүнө карай белгилүү жалпылыкты түзүп турушары белгилүү болду. К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнөн» мындай катмарларды таап, ар бирине өзүнчө мүнөздөмө берүүгө аракет жасадык. Алардын сөздүктөн кандай тартипте жайгашканын, бүгүнкү күндө кыргыз тилинен алган ордун, кээ бирлеринин тегин аныктоого аракеттендик.

Сөздүктө колдонулушу чектелген сөздөрдүн маанилери (кесип сөздөрү, диалектизмдер, терминдер, этнографиялык сөздөр, эвфемизмдер, эскирген сөздөр, жаргондор, вulьгардык сөздөр, диний сөздөр) көрүнүп тургандай, лексиканын башка катмарлары сыяктуу эле ар кандай мисалдар (идиомалар, фразеологизмдер, макал, лакап, фольклор) менен жабдылып, атайын лексикографиялык белгилер менен көрсөтүлүп (кээ бирлерин эске албаганда), этимологиялык, тарыхый-этнографиялык жана ар кандай маалымдамалар менен берилген. Мындай артыкчылык аркылуу кыргыз тилинин тарыхынан, өнүгүш-өзгөрүшүнөн, азыркы абалынан гана кабар албастан, элдин тарыхын, этнографиясын жана психологиясын, маданиятын да байкап көрүү менен бул тармакты андан ары иликтөө мүмкүнчүлүгүн алууга болот.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ

Иликтөө ишибизде айтылган ой-пикирлерди жыйынтыктаганда төмөнкүдөй тыянакка келдик:

Бүгүнкү күндө К.К.Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктүн практикалык баалуулугу жогору. Сөздүктү колдонуучулар үчүн аны бүгүнкү күндүн көзү менен эмес, кыргыз элинин СССРдин составындагы мезгили менен, тактап айтканда, сөздүктүн жаралып жаткан доорундагы сөздөрдүн мааниси, аткарган кызматы, тил илиминдеги орду кандай эле, азыр кандай деген суроолорго жооп ала тургандай кабылдоо өтө маанилүү. Мисалы: сөздүктө **маара** сөзү түштүк диалектиси, орус тилине *финиш* деп которулат (Юд., 507-б.). Бүгүнкү күндө баштапкы **мара** формасынан **маара** деген турпатка өтүп, **маарага келүү**, **маарага жетүү** сыяктуу сөз айкашы турпатында адабий тилде кенен колдонулуп жатат. Ал эми кыргыз тилинин **кеңеш** сөзү орус тилине *совет* деп которулат да саясий термин катары эскирген сөз деп берилген (Юд., 374-б.). Чынында эле **Кеңеш өкүмөтү** *Совет өкүмөтү*, **айыл кеңеши** *селолук совет (сельсовет)* ж. б. болуп колдонулуп, *кеңеш* деген сөз эскирип, колдонулуудан чыгып бараткан. Учурда жалпы лексикада **кеңеш берүү**, **кеп-кеңеш**, **кеңеш алуу**, **Жогорку Кеңеш** деген сөздөр, сөз айкаштары кеңири пайдаланылып, *кеңеш* деген сөз кайрадан активдешип, колдонулуш чөйрөсү кеңейип кетти десек болот. Сөздүккө колдонулушу

чектелген сөз катары киргизилген мындай сөздөрдү бүгүнкү күндө жалпы элдик лексиканын катарына кошуп кароого болот деп эсептейбиз.

Саясий сөздөр өз учурунда активдүү колдонулган сөздөр болуп эсептелет эмеспи. Сөздүккө **эсер** сөзү *эсер* деп которулуп, **ончул** деген синоними кошо берилет (Юд., 965-б.). Бүгүнкү күндө мындай сөздүн колдонулушу дээрлик байкалбайт. Демек эскирген (тарыхый сөз) лексика десек болот.

Ал эми терминдерге келе турган болсок, сөздүктөн **жюри** деген сөздүн *жюри* (Юд., 285-б.), **атмосфера** *атмосфера* (Юд., 80-б.), **гражданин** *гражданин* (Юд., 177-б.), **дипломатия** *дипломатия* (Юд., 195-б.), **дубликат** *дубликат* (Юд., 200-б.) деп которулганын көрүүгө болот. Табиятына ылайык, терминдер түшүнүктөрдүн, көрүнүштөрдүн такталган аталышын билдирип, көбүнчө бир мааниде колдонулуп, жалпы элдик мүнөзгө ээ болбогон сөздөр, же туруктуу сөз айкаштары катары аталышы керек. А бирок бүгүнкү лексикалык кордо эгемендүүлүгүбүздүн, мамлекеттик тилибиздин макамынын таасиринде **жюри** – **калыс**, **атмосфера** – **аба-ырайы**, **гражданин** – **жаран**, **дипломатия** – **эл аралык мамиле**, **дубликат** – **экинчи нуска** делинип, жалпы элдик мүнөздө колдонулуп баратат.

Сөздүктө эскирди деп берилген **дарыкана**, **дарыс**, **даттануу**, **билдирме**, **дептер**, **аалым**, **дүкөнчү** деген сөздөр кайрадан жанданган, же жаңыланган десек да болот. Бүгүнкү күндө лексикалык бул бирдиктер адабий тилдин да, жалпы элдик тилдин лексикасынын да катарын толуктап турат. К.К.Юдахиндин сөздүгүндө катталган колдонулушу чектелген сөздөрдү (диалектилик сөздөрдү, кесиптик сөздөрдү, терминдерди, диний түшүнүктөгү сөздөрдү, эскирген сөздөрдү, табу жана эвфемизмдерди, жаргондорду, вульгаризмдерди, мифтик түшүнүктү билдирген сөздөрдү) алардын ошол кездеги туюндурган маанилерин азыркы учурдагы маанилери менен салыштырып карап чыгып, изилдеп иликтөөгө алдык.

Демек, сөздүк пайдалануучунун жогорудагыдай учурларды эске алып, сөздөрдү сабаттуу кабылдоосу, туура таанып билүүсү үчүн биз жүргүзгөн илимий иликтөө иштин маанилүү экендигин ушул жерде айтып кеткенибиз оң болот.

К.К.Юдахиндин сөздүгүндөгү колдонулушу чектелген сөздөр сөздүктү түзүүчү тарабынан жогорку деңгээлде чечмеленип, фольклор, макал, лакап, идиомалар менен түшүндүрүлүп берилген. Ар бир сөздүн котормосу бир канча мисалдар (көркөм тексттер, ыр саптары, макал-лакаптар ж.б.) менен бекемделген. Иликтөө учурунда, сөздүктөгү сөздөрдүн которулушун, келтирилген мисалдарын өз-өзүндөй кылып карточкаларга түшүрүп алып, аларды теренирээк талдоо үчүн, изилдөөгө алынган сөз кездешкен элдик оозеки чыгармаларды, акын-жазуучулардын чыгармаларын, гезит-журналдардын материалдарын да пайдаландык.

Айрыкча тарыхый романдар, аңгеме, повесть, ырлардан тишелүү мисалдарды келтирдик. Материал жыйноодо өзгөчө булак болуп, Х.К.Карасаевдин «Накыл сөздөрү», Ж.Мукамбаев түзгөн кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү, тектеш түрк элдеринин сөздүктөрү лексикалык материалдар катары кызмат өтөдү. Окумуштуу тилчилер К.Тыныстановдун, Б.М.Юнусалиевдин, Б.Ө.Орузбаеванын, А.Биялиевдин, А.Сапарбаевдин, Ж.Мамытовдун, Э.Абдулдаевдин, Г.Бакинованын, И.Абдувалиевдин ж.б. лексикологиялык изилдөөлөрү, монографиялары биздин изилдөөлөрүбүзгө чоң таяныч болуп бере алды.

Мындан жарым кылымдан ашык мезгил мурдагы кыргыз тилинин сөздүк фондунун азыркы учурда кандай деңгээлде активдешип же пассивдешип кеткенине бүгүнкү күндүн көзү менен карап, илик жүргүзүлүп, талдоо ишке ашырылды.

Илимий иште К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү» колдонулуш чөйрөсү чектелген сөздөрдү классификациялоо, алардын сөздүктөн алган ордун, кызматын аныктоо, сөздүктөгү колдонулушу чектелген сөздөрдүн лексика-семантикалык жана грамматикалык маанилерине назар салып, тишелүү тактоо, толуктоолорду кийирүү милдеттери аткарылды.

Кыргыз тилинде колдонулушу чектелген лексиканын изилденишин талдоого алып, сөздүктө колдонулушу чектелген лексиканын ичинен кайрадан активдешип бараткандарын, ал кездеги эскирген сөздөрдүн кайрадан жандангандарын, мүмкүн болушунча, аныктап талдоо аракеттери жүрдү.

Сөздүктөгү лексикалык түрдүү катмарлардын чагылдырылыш өзгөчөлүгүн иликтеп, ар бир лексикалык катмарды өз-өзүнчө илимий жактан дагы да терең изилдөөгө боло тургандыгын белгиледик.

Кыргызча-орусча сөздүктүн (1965) тарыхый аспектиден алгандагы илимий баалуулугун көрсөтүп, улуу лингвист-академиктин бул эмгегинин маанисин, кыргыз тилине кошкон салымдарын кийинки муундарга жеткирүүгө далалаттандык.

Ошентип, жүргүзүлгөн анализдердин, иликтөөлөрдүн жыйынтыгы менен сөздүктөгү колдонулушу чектелген сөздөрдүн мол экендиги, алардын котормо сөздүккө бекеринен киргизилген эмес экендигин белгиледик. Демек, сөздүктөгү ар түрдүү лексикалык катмарлардын үстүндө мындан ары да чексиз иликтөөлөрдү жүргүзсө бол тургандыгы дайын болду.

Изилдөөнүн мазмуну жана жыйынтыктары төмөндөгү эмгектерде чагылдырылган:

1. **Шакирова М.Р.** К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү» диний сөздөр [Текст] / М.Р. Шакирова // ЖАМУнун жарчысы. - 2004. – Атайын чыгарылыш. - 105-109-б.

2. **Шакирова М.Р.** К.К.Юдахин – кыргыз лексикографы [Текст] / М.Р.Шакирова // Ахматовдун 70 жылдыгына арналган илимий конференциянын (1999-ж.) материалдары. - Бишкек, 2005. -71-74-б.

3. **Шакирова М.Р.** Бүгүнкү күндө К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү» эскирген сөздөрдү изилдөөнүн мааниси [Текст] / М.Р.Шакирова // И.Арабаев атындагы КМПУнун жарчысы. - 2004. – Атайын чыгарылыш. - 275-279-б.

4. **Шакирова М.Р.** К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» фольклордук материалдардын берилиши [Текст] / М.Р.Шакирова // “Коркут ата китеби” – түрк элдерин бириктирер дастан”: илимий-практикалык конференциянын материалдары. –Жалал-Абад – Бишкек, 2006. -109-113-б.

5. **Шакирова М.Р.** К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнүн» тил илиминен алган орду [Текст] / М.Р.Шакирова // ЖАМУнун жарчысы. Академик К.К.Юдахиндин 115 жылдыгына арналган атайын чыгарылыш. – 2006. -14-18-б.

6. **Шакирова М.Р.** К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү» табу жана эвфемизмдер [Текст] / М.Р.Шакирова // ЖАМУнун жарчысы. Академик К.К.Юдахиндин 115 жылдыгына арналган атайын чыгарылыш. – 2006. -18-21-б.

7. **Шакирова М.Р.** К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча» сөздүгүндөгү мүнүшкөрлүккө тиешелүү айрым сөздөр [Текст] / М.Р.Шакирова // Адабият жана искусство маселелери. – 2008. - №4-5 чыг. -151-154-б.

8. **Шакирова М.Р.** К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү» этнографиялык сөздөрдүн берилиши [Текст] / М.Р.Шакирова // «Глобалдашуу алкагында Түрк дүйнөсү» VII эл аралык илимий-практикалык конференция. Кыргызстан – Түркия – Анкара, 2009. -109-113-б.

9. **Шакирова М.Р.** К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» диалектизмдердин камтылышы [Текст] / М.Р.Шакирова // Карасаев атындагы БГУдагы Х.Карасаевдин 100 жылдыгына арналган эл аралык илимий-практикалык конференция. – Бишкек, 2012.

10. **Шакирова М.Р.** К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” мифтик түшүнүктөрдү билдирген сөздөрдүн берилиши [Текст] / М.Р.Шакирова // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. – 2012. – Атайын чыгарылыш. - 216-219-б.

Шакирова Мавлюда Рысбаевнанын 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча “К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү» (1965) колдонулушу чектелген лексика” деген темада филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: колдонулушу чектелген сөздөр, диалектизмдер, кесиптик сөздөр, терминдер, эскирген сөздөр, табу жана эвфемизмдер, мифтик, диний түшүнүктөрдү билдирген сөздөр, вульгаризмдер.

Изилдөөнүн объектиси: К.К.Юдахин түзгөн «Кыргызча-орусча сөздүктүн» 1965-жылы чыккан экинчи басылышынын материалдары.

Изилдөөнүн максаты: К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү» колдонулушу чектелген сөздөргө бүгүнкү күндүн талабына ылайык лингвистикалык талдоо жүргүзүү жана ар тараптан илимий-теориялык аспектиде анализге алуу илимий иштин негизги максаты болуп эсептелет.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: К.К.Юдахин түзгөн сөздүктүн материалдары биринчи жолу атайын лингвистикалык изилдөөгө алынып иликтенет. Сөздүктөгү эскирген сөздөрдүн азыркы учурдагы функционалдык милдеттери изилдөөгө алынат. Колдонулушу чектелген кээ бир сөздөрдүн активдүү лексикага өтүп кеткендиги, тескерисинче, сөздүктөгү айрым сөздөрдүн азыркы учурда колдонулушу боюнча чектелген лексикага өтүп кеткендиги, диалектилик (говордук) сөздөрдүн азыркы учурдагы функционалдык милдеттери изилдөөгө алынып, аткарган милдеттери, адабий тил менен болгон карым-катышы аныкталып такталгандыгы иштин жаңылыгы боло алат.

Изилдөөнүн методу: Илимий иште коюлган максат, милдеттерди жүзөгө ашыруу үчүн лингвистикалык байкоо, семантикалык жана грамматикалык салыштыруу, сыпаттама методдору пайдаланылды

Диссертациянын жыйынтыктарын колдонуу чөйрөсү: тил илиминин тармактарында, жогорку жана орто окуу жайларда окуу китептерин, куралдарын жана сөздүктөрдү түзүүдө кеңири колдонсо болот.

РЕЗЮМЕ

Шакирова Мавлюда Рысбаевна **Ограниченная лексика в “Кыргызско-русском словаре” К.К.Юдахина (1965)** Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, по специальности 10.02.01 – кыргызский язык

Ключевые слова: ограниченная лексика, диалектизмы, профессиональная лексика, устаревшие слова, табу и эвфемизмы, слова, обозначающие мифические и религиозные понятия, вульгаризмы.

Объект исследования: материалы, включенные во II издании кыргызско-русского словаря К.К. Юдахина, изданного в 1965 году.

Цель исследования: проведение лингвистического анализа в соответствии с требованиями современного мира и изучение разных научно-теоретических аспектов ограниченной лексики в словаре К.К.Юдахина.

Научная новизна исследования: материалы словаря Юдахина впервые стали объектом лингвистического анализа. Исследуются функциональные задачи устаревших слов в настоящее время. Переход некоторых слов с ограниченным употреблением в активную лексику, и наоборот, некоторых активных слов в лексику с ограниченным кругом употребления, изучение диалектизмов (говоров) с функциональных позиций, определение задач диалектизмов и взаимоотношение с литературным языком могут стать научной новизной исследования.

Методы исследования: в исследовании были использованы методы лингвистических наблюдений, семантическое и грамматическое сопоставления, метод описания.

Среда использования результатов диссертации: Результаты диссертационной работы можно использовать в отраслях кыргызского языка, при составлении учебников, учебных пособий и словарей для ВУЗов и ССУЗов.

Resume

The resume of thesis of M.R.Shakirova on the theme “The limited lexicon in K.K.Yudakhin’s Kyrgyz-Russian dictionary” on specialty the Kyrgyz language 10.02.01 for scientific degree the candidate of philological science

Basic words and phrases: Limited lexicon, dialecticisms, professional lexicon, absolute words, taboo, and euphemism, the words designating mythical and religious notion, vulgarism.

Object of research: the materials included in the Kyrgyz-Russian dictionary of K.K.Yudakhin (2nd issue) published in 1965.

Aim of the research: doing the linguistic analyses according to modern world requirements and studying the different scientific theoretical aspects of limited lexicon in K.K.Yudakhin’s Kyrgyz-Russian dictionary.

Scientific novelty of research: Materials from Yudakhin’s dictionary became object of the linguistic analyses for the first time.

Functional tasks of historical words are being investigated. Transition of some words with the limited use in active lexicon, and vice versa, some words in lexicon with a limited circle of use, studying the dialect of words (dialects) from functional positions.

The definition of the tasks of dialectical words and their relationship with literal language will become the scientific novelty of research.

Research methods: In research were used the methods of the linguistic analyses, semantic and grammar comparisons and description methods.

The area of using research results. The results of research can be used in writing books, methodological instructions and dictionaries for higher educational establishments and colleges.

Басууга кол коюлду 05.08.2013

Форматы 60x84 1/16

Кјлјмј 1,7 б.т.

Офсеттик кагаз

Нускасы: 120

«Махрiнт» басмаканасы,
Бишкек шаары, Курманжан Датка кјчјсі 207
Тел.: (+996 312) 48-31-85
e-mail: maxprint@mail.ru

